

Gerhard Wettig
AZ 1952. MÁRCIUSI JEGYZÉK
MÁS DOKUMENTUMOK FÉNYÉBEN

Tanulmányomhoz főként teljes terjedelmükben már megjelentetett forrásokat használtam fel (ezeket a lábjegyzetben *-gal jelöltem), valamint olyanokat, amelyek remélhetőleg hamarosan megjelennek (előttük a lábjegyzetben + áll). Egyéb iratokra csak akkor térek ki, ha azok közvetlen és nélkülözhetetlen adalékokkal szolgálnak a közeljövőben megjelentetendő új levéltári források keletkezésének körülményeiről.

Sztálin 1952. márciusi, Németország egyesítését javasló jegyzéke nem tekinthető egyedülállónak, de egy diplomáciai manőver részének sem. Az össznémet kérdést befolyásoló keleti intézkedések szélesebb kontextusában kell szerepét megvizsgálnunk. Csak így kezdeményezhetünk vitát arról, hogy a szovjet vezető a tárgyalásokat vajon a kompromisszum keresése céljából kezdeményezte-e, ahogyan azt sokan gondolják.¹ Ha igen, ez azt jelenti, hogy Sztálin nem kezelte következetesen a német kérdést.² Ugyanis ha 1952 tavaszán a szovjetek tényleg hajlottak volna a német egyesítésről való egyezkedésre – aminek következtében a kommunisták elveszthették volna befolyásukat az NDK-ban –, számottevően változott volna a korábban követett külpolitikai irányvonal.

¹ Vö. Rolf Steininger: Eine Chance zur Wiedervereinigung? Die Stalin-Note vom 10. März 1952. Darstellung und Dokumentation auf der Grundlage unveröffentlichter britischer und amerikanischer Akten. *Archiv für Sozialgeschichte*. Supplement 12. Bonn, 1985, Dietz.

² Wilfried Loth úgy látja, hogy Sztálin következetesen, de sikertelenül támogatta az össznémet demokráciát, de törekvése megbukott a pártapparátus ellenállásán. Lásd Loth: *Stalins ungeliebtes Kind. Warum Moskau die DDR nicht wollte*. Berlin, 1994, Akademie Verlag. A kérdés minden kutatója egyetért abban, hogy a Kreml eredetileg támogatta a német egységet, de saját elképzelései alapján, például egy kommunista Németországot a Szovjetunió érdekszférájában. A vita arról folyik, hogy az 1952-es jegyzék fordulatot jelent-e ebből a szempontból. Hermann Graml ezt tagadja. Vö. Graml: Nationalstaat oder westdeutscher Teilstaat. In *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 1977. 821–864. o.; Die Legende von der verpassten Gelegenheit. Die Stalin-Note vom 10. März 1952. Szerk. Hans-Peter Schwarz. *Rhoendorfer Gespräche*. 5. köt. Zürich–Stuttgart, 1982, Belser.

A márciusi jegyzéket hivatalosan nem juttatták el a németekhez, a bonni kormányhoz. Németországban – annak ellenére, hogy 1949 őszén létrejött a Szövetségi Köztársaság és az NDK – nem szűnt meg az 1945-ben győztes hatalmak megszállása, ha valamennyire korlátozódott is. Így egyik német kormány sem volt döntési joggal felruházva olyan fontos kérdésekben, mint a két országrész egyesítése vagy a kül- és a biztonsági politika. A nemzetközi jog értelmében a négy megszálló hatalom volt a kizárólagos illetékes minden a békeszerződéssel és Németország jövőbeli státusával kapcsolatos ügyben, s ezért a szovjet kormány a három nyugati hatalom kormányához fordult jegyzékével.

A Kreml javaslata szerint Németországot „egységes, független, demokratikus és békeszerető” államként kell újjáalakítani. Ez a frázis és hasonló megfogalmazások azonban felkeltették a nyugati szövetségesek gyanakvását. Volt a jegyzékben még egy furcsaság. Igaz ugyan, hogy szó volt benne a német egységről, de arra semmi sem utalt, hogy a béketárgyalások során miként és hogyan fogják a kérdést napirendre tűzni. Látszólag csak felmerült volna valahogy a tárgyalások alatt. Más szovjet és keletnémet megnyilvánulásokból azonban következtetni lehet arra, mire is gondolhatt Sztálin: az 1950 ősze óta már több formában is javasolt „Össznémet konzultációk” biztosíthatók volna azt a fórumot, ahol az egyesítésre vonatkozó minden döntést meg kellett volna hozni.³

Ez meglehetősen bizarr elképzelés volt. A nemzetközi jog és a négyhatalmi érdekek szempontjából első pillantásra meglepő az a kijelentés, hogy „magukat a németeket” kell felhatalmazni arra, hogy országukat egyesítsék. A négy megszálló közül a Szovjetunió ragaszkodott leginkább a németek felett gyakorolt hatalmához. Moszkva valóban hajlandó lett volna arra, hogy lemondjon jogairól a legyőzött országban? Az ellentmondás feloldására azonban egy kézenfekvő válasz adódik. Sztálin biztosan számíthatott arra, hogy a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) vezető politikusai azt teszik majd, amire Moszkvából utasítják őket.⁴ Ezért aztán a javasolt tervvel tulajdonképpen inkább elébe akart menni a német önrendelkezés felvetésének, semmint támogatni azt. Az NSZEP – hatalmát „hajtószíjként” használva – biztos lehetett abban, hogy ellenőrzése alatt tudhatja majd a német egyesítést. A kelet-berlini vétóval kivédhette a nemkívánatos intézkedéseket, s a nyugatnémetek felett hasonló befolyás-

³ +Ulbricht jelentése az NSZEP KB 8. plenumán, 1952. február 21. Stiftung Archive der Parteien und Massenorganisationen im Bundesarchiv (SAPMO), DY 30/IV 2/1/101, 5–6. o.; az NSZEP PB 1952. március 11-i ülésének jegyzőkönyve, SAPMO, IV 2/2/200; *Grotewohl kormánynyilatkozata a Népi Kamarában, 1952. március 14. In Otto Grotewohl: *Im Kampf um die einige Deutsche Demokratische Republik*. 3. köt. Berlin, 1959, Dietz. 79–80., 88–89. o.; Visinszkij szovjet külügyminiszter kijelentése az Egyesült Államok moszkvai ügyvivője előtt, AP-jelentés Moszkvából, 1952. március 27.; *Ulbricht beszéde, 1952. május 3. In Walter Ulbricht: *Zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*. 4. köt. Berlin, 1964, Dietz. 336. o.; V. Szemjonov V. M. Molotovnak (visszatekintés), 1953. május 2. AVPRF (Arhiv Vnyesnyej Politiki Rosszizskoj Federacii), 082. f. 41. op. 271 papka 18. gy. 52–55. o.

⁴ A Bundestag Enquete Commissionja számára végzett vizsgálat eredményei ezt mutatják.

sal nem rendelkező nyugati kormányok⁵ valószínűleg semmit sem tehettek volna. Így egyértelműen a Szovjetunió határozta volna meg az annyira szorgalmazott „Össznémet konzultációk” kimenetelét. Ez az egyenlőtlen helyzet már a kezdetektől gyakorlatilag semmi jót nem ígért a nyugati hatalmaknak, ideértve a nyugatnémeteket is. Így nem volt lehetőség arra, hogy Németország nemzetközi státusában tett engedményekért (például a semlegesség elfogadásáért) cserébe a nyugati hatalmak hasonló engedményeket várhassanak el a szovjetektől a belpolitikában (a kommunista hatalom felszámolását az NDK-ban).⁶

Az sem változtatott a lényegen, hogy mivel a nyugati hatalmak szabad választásokon nyugvó egyesítést szorgalmaztak, Moszkva és Kelet-Berlin végül is elfogadta, hogy a szabad választás témáját felvegyék az „Össznémet konzultációk” napirendjére. 1951–52 telén az NSZEP vezette rezsim mindent megtett annak bizonyítására, hogy nem áll útjában a nyugatnémetek kérésének, a szabad választásoknak. A Volkskammer erre vonatkozó 1952. január 9-én elfogadott javaslata mégsem kötelezte el magát komolyan. Ellenkezőleg, a dokumentumhoz (amit egy Ulbricht elnöklete alatt álló NSZEP-bizottság dolgozott ki⁷) egy sor megszorítás és manipuláció lehetőségét hordozó záradékot csatoltak.⁸

A szovjetek szándékát a kérdéssel kapcsolatos szovjet dokumentumok alapján is megismerhetjük. A szovjet külügyminisztérium által előkészített márciusi jegyzék egymást követő vázlatai arról árulkodnak, hogy a javaslat összeállítói és a kérdésben illetékes pártfunkcionáriusok, elsősorban Visinszkij (mint külügyminiszter), Molotov (a pártelnökség külügyi kérdésekkel foglalkozó tagja) és Gromiko (Visinszkij ez ügyben illetékes helyettese) a jövődől egyesített Németországot a Szovjetunió táborához csatlakozó, szovjet típusú rezsimként képzelte el. Csak a dokumentum megszövegezése során lépett a kezdeti nyíltság helyébe kevésbé agresszív megfogalmazás, ami persze ugyanazokat a feltételeket rejtette. Nyilvánvalóan propagandacélból változtattak a szöveg hangnemén: a végső változathoz a fogalmazás árnyalataira nem túl érzékeny Nyugat azt hihette, hogy napirenden tartják az általuk hön áhított demokratikus egyesítést.⁹ A kommunista káde-

⁵ Idővel nőtt a bonni kormány jogköre, a választók akarata is kötelezte, s így nem mindenben követhette a nyugati megszálló hatalmak kívánságait. Amennyiben Adenauer elvesztette volna a kancellárságot – a keleti oldal kimondottan erre törekedett –, a következő kormány valószínűleg Nyugat-ellenes irányba tolódott volna el. Ráadásul olyan szovjet tervek is voltak, hogy az „Össznémet konzultációkat” ne demokratikus módon megválasztott küldöttek meghívásával tartásuk, hanem a keleti oldal javaslata alapján.

⁶ Azaz már a legelején kizárták egy olyan üzlet lehetőségét, amelyben az egyik fél demokráciát ad (a nyugatiak törekvése) katonai semlegességért cserébe (szovjet célnak tartották).

⁷ Az NDK kormányának 49. különleges üléséről készült jegyzőkönyv, 1951. november 2. Bundesarchiv Aussenstelle Potsdam (BAAP), DC 20 I/3–76, 6–7. o.; Az NDK kormányának 65. üléséről készült jegyzőkönyv, 1952. január 3. BAAP, DC 20 I/3–88, 1–27. o.

⁸ **Tägliche Rundschau*, 1952. január 10.

⁹ Részletesebben lásd a szerző korábbi tanulmányaiban: Gerhard Wettig: Die Deutschland-Note vom 10. März 1952 nach sowjetischen Akten. In *Deutschlandfrage von der staatlichen Teilung bis zum Tode Stalins*. Berlin, 1994. /Studien zur Deutschlandfrage 13./ 92–100. o.; Gerhard Wettig:

rek viszont megérthették a jegyzék igazi jelentését. Ezt az is alátámasztja, hogy a Szovjet Ellenőrző Bizottság katonai tanácsadója, Vlagyimir Szemjonov, visszaemlékezéseiben megemlíti, hogy a jegyzék az NSZEP 1950. évi III. kongresszusán elfogadott álláspontot tükrözte.¹⁰ Az általa említett kiáltvány kétségtelen bizonyíték arra, hogy egész Németországnak követnie kellett volna az NDK példáját.¹¹

A közvélemény befolyásolására tett erőfeszítések önmagukban persze nem lettek volna összegegyeztetetlenek azzal, hogy diplomáciai úton is komolyan törekedjenek a megállapodásra. Azt mondhatnánk, hogy a jegyzékben rejlő propagandatöltet nem zárja ki annak lehetőségét, hogy Sztálin valóban tárgyalásokat szorgalmazott, csak kiindulásként maximalista álláspontra helyezkedett. Ez azonban teljesen alaptalan feltételezés. A jegyzék szövege alapján a nyugati szakértők valószínűleg nem javasolták volna kormányaiknak a diplomáciai tárgyalások felvételét. Végére is a Nyugat számára sokkal nagyobb volt a dolgok tétje, mintsem hogy megkockáztathattak volna egy sikertelen kísérletet. Minden bizonnyal féltették a Német Szövetségi Köztársaságban már konszolidált politikai és katonai állapotokat, s ezért ahhoz, hogy a tárgyalások felkeltsék az érdeklődésüket, legalább némi esélyt kellett volna látniuk az egyezkedés pozitív kimenetelére. Sztálin azonban semmi jelét nem mutatta annak, hogy a két fél meglehetősen eltérő nézetei ellenére diplomáciai sikerekkel akarná kecsegtetni a Nyugatot. Nem lett volna tudatában annak, hogy miként vélekedik a Nyugat a helyzetről? A párt felsőbb köreiből származó dokumentumok alapján világosan látszik, hogy a szovjet külpolitikai stratégiák nem voltak naivak. Egyetlen pillanatra kivételével végig biztosra vették, hogy a nyugati kormányok azonnal vissza fogják utasítani a Szovjetunió tárgyalási javaslatait.¹²

Az egyetlen dokumentum, ahol egyáltalán felmerül a Nyugat pozitív reakálásának lehetősége is, úgy ítéli meg, hogy szovjet szempontból viszont ez a megoldás nem lenne kívánatos.¹³ Azaz, a Kreml szemszögéből nézve a Nyugat tárgyalási készsége inkább kockázatot, semmint lehetőséget rejtett magában. Más források is alátámasztják ezt a következtetést. Szemjonov később bizalmasan elárulta közvetlen környezetének, hogy a jegyzéket úgy ajánlották Sztálin figyelmébe, hogy ezzel a ravasz manőverrel lehetne Németország felosztásának ódiomát a Nyugatra hárítani. Berija azzal érvelt, hogy megbízható információk alapján a nyugati kormányok vissza fogják utasítani a négyhatalmi tárgyalásokat. Az SZKP elnökségének más tagjai azonban, s közöttük elsősorban is a köztudottan „keményvonalas” Molotov (már nem külügyminiszterként), arra figyelmeztettek, hogy az ajánlott lépés meglehetősen kockázatos. Sztálin elfogadta Berija tanácsát, azzal, hogy őt és híveit – Visinszkijt és a külpolitikuskokat – teszi majd felelőssé, ha jósla-

Stalin and German Reunification: Archival Evidence on Soviet Foreign Policy in Spring 1952. *The Historical Journal*, 37. köt. 1994. 2. sz. 416–417. o.

¹⁰ *Wladimir S. Semjonow: *Von Stalin bis Gorbatschow. Ein halbes Jahrhundert in diplomatischer Mission 1939–1991*. Berlin, 1995. 267. o.

¹¹ *Manifest an das deutsche Volk. In *Dokumente der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands*. 3. köt. Berlin, 1952, Dietz Verlag. 184–188. o.

¹² Vö. Wettig: Die Deutschland-Note... 102–103. o.

¹³ Uo. 103. o.

taik nem válnak be. Így aztán nem véletlen, hogy ők számításaik dacára aggódtak némileg, hogy taktikájukkal kudarcot vallanak.¹⁴ Ez magyarázza a külügyminiszter megnyugvását a Nyugat elutasító válaszána kézhévételekor.¹⁵

Az is összhangban áll ezzel a képpel, hogy taktikázó tárgyalási javaslata mellett a Kreml az NDK-ban a szovjetizálás felgyorsítását, nem pedig lassítását, korlátozását tervezte. Magas rangú moszkvai pártfunkcionáriusok így magyarázták a tagságnak a mögöttes indokokat: Kelet-Németország politikai helye határozottan a szocialista táborban van, az NSZEP és nyugatnémet szövetségese, a Kommunistische Partei Deutschlands (KPD) sürgeti az ország egyesítéséért vívott harcot.¹⁶ Ennek ismeretében kell az imperializmus (a Nyugat)¹⁷ elleni szünet nélküli politikai harc hirdetését értékelni. Az NSZEP második kongresszusára való felkészülés már 1951 decemberében megkezdődött. Itt szándékoztak meghirdetni a „szocializmus építésének” felgyorsítását az NDK-ban. 1952 februárjának második felére a megfelelő akcióterv egyes részleteit már ki is dolgozták. Az NDK társadalmi és politikai berendezkedésének gyors átalakítására és a Német Szövetségi Köztársaságban folyamatban levő politikai küzdelemre helyezték a hangsúlyt.¹⁸ A márciusi jegyzék átadása után is folytatták a pártkonferencia előkészületeit.¹⁹

¹⁴ *Semjonov: i. m. 392–393. o.

¹⁵ Hermann Graml: Die Legende von der verpassten Gelegenheit. In *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 1989. 329. o. – Az amerikai ügyvivő Cumming egyik jelentésére utal.

¹⁶ Narodí v borbe za mir, demokraciju i szocializm. *Bolsevik*, 1952, 8. sz. 7. o.; *Ivan Kabin: Vozrozszenije germanszkogo militarizma – ugroza miru. *Bolsevik*, 1952, 8. sz. 45–47. o.

¹⁷ *Uo. 37–47. o.; *Narodí... 7–8. o. Szovjet hivatalos iratokban is található erre bizonyíték. Vö. Wettig: Die Deutschland-Note... 100–105. o.

¹⁸ Vö. +Az NSZEP PB rendkívüli ülésének jegyzőkönyve, 1952. február 13. SAPMO, IV 272/197; +Az NDK kormányának jegyzékére adott válaszok hivatalos keletnémet értékelése, [1952. február 13.] 1952. február 18. SAPMO, NY 4036 I. köt. 2782. 27–40. o.; +Ulbricht jelentése az NSZEP KB 8. plenumának és az azt követő vita, 1952. február 21. SAPMO, DY 30/IV 2/1/101, 1–162. o.; Az NSZEP PB ülésének jegyzőkönyve, 1952. február 24. SAPMO, IV 2/2/200. A megszálló hatalommal egyetértésben alakították ki az NSZEP vezetői által képviselt politikai vonalat: az volt az általános gyakorlat, hogy a vezető kommunista politikusok, mint például Ulbricht, egy kicsit is fontosabb politikai nyilatkozatokat csak azután tettek, ha előtte már beterjesztették róla az írásos anyagot a katonai kormányzatnak, főként Szemjonovnak, aki eljuttatta azokat az illetékes moszkvai szervekhez, amelyek különlegesen fontos esetekben továbbították az Elnökség tagjaihoz, és esetleg még Sztálinhoz is. Csak miután megkapták a szovjet felhatalmazást, amelyet általában részletes módosító „javaslatok” kísértek, léptek a nyilvánosság elé. A szovjet engedélyeztetés menetéről lásd többek között: W. Ulbricht V. Sz. Szemjonovnak, 1952. április 24. AVPRF, 0457a. f. 13. op. 68. papka 12. gy. 1–6. o.; W. Ulbricht V. I. Csukovnak, 1952. április 24. AVPRF, 0457a. f. 13. op. 68. papka 12. gy. 7–24. o.; Levél Csukovnak, Szemjonovnak, Kaverznyevecnek, Petrovnak, Masirinnak, Iljicsevecnek és Orlovnak, 1952. július 5. AVPRF, 0457a. f. 13. op. 68. papka 14. gy. 46–51. o.

¹⁹ +Az NSZEP Központi Titkárságának határozata arról, hogy miként kell informálni a keletnémet lakosságot a szovjet jegyzékről [1952. március 10.], 1952. március 17. SAPMO, NY 4036

A kérdésnek Sztálin is olyan nagy jelentőséget tulajdonított, hogy személyesen foglalkozott vele. Szükségét érezte, hogy az ügyet az NSZEP legfelsőbb vezetésével, tehát Pieckkel, Grotewohllal, Ulbrichttal és Oelssnerrel megbeszélje, akikkel egyébként ritkán tárgyalt. Oelssner főként a tolmács szerepét játszotta a megbeszéléseken. A keletnémet meghívottak átnyújtották a pártkonferencia előkészületeiről készített jelentésüket.²⁰ 1952. április 1-jén és 7-én Sztálin közölte utasításait. A szovjetizálás programjával egyetértett, kiegészítéseket fűzött csupán hozzá, majd egy fegyverkezési programot is felvázolt.²¹ Kelet-Németország már 1948-ban titokban megkezdett és a következő két évben felgyorsított felfegyverzése a találkozó után még intenzívebb formát öltött. A belpolitikában a Német Szövetségi Köztársaság katonai fenyegetésére hivatkozva a „nemzeti erők” szerepét hangoztatták. Ebben annak a nyilvánvaló ténynek a felismerése is szerepet játszott, hogy Nyugat-Németország nemsokára betagozódik Nyugat-Európa védelmi rendszerébe. Amikor világossá vált, hogy a Bonn és a nyugat-európai fővárosok közötti tárgyalások a vártnál jobban elhúzódnak, Sztálin változtatott a tervén. Nem akarta, hogy Nyugat-Németország újrafelfegyverzésének nyugati ellenzői, elsősorban Franciaország, végül is az ő hatására adják fel álláspontjukat. A gyakorlati lépésekben azonban nem történt változás az 1952. április 1-jén és 7-én kifejtett programhoz képest.²² Az az állítás pedig, hogy a Német Szövetségi Köztársaság részéről jelentősen megnőtt a katonai fenyegetettség, a két országrészt közötti határ lezáratására is indokul szolgált.²³ Azokat a Kelet-Berlinből érkező kéréseket viszont, amelyek sürgették, hogy az NDK fizikai elszigeteltségét Berlin keleti szektorának lezárásával tegyék teljessé,²⁴ Sztálin nem hallgatta meg, mivel a Szovjet-

1. köt. 2782. 77–86. o.; +Az NSZEP PB ülésének jegyzőkönyve, 1952. március 18. SAPMO, J IV 2/2/202; +Az NSZEP PB ülésének jegyzőkönyve, 1952. március 20. SAPMO, J IV 2/2/203; +Az NSZEP KB Tömegpropaganda Osztályának jelentése, 1952. március 24. SAPMO, NY 4036 1. köt. 2787. 87–100. o.

²⁰ *Notizen zur Vorbereitung der 2. Parteikonferenz der SED vom 9–12. Juli 1952. In *Wilhelm Pieck – Aufzeichnungen zur Deutschlandpolitik 1945–1953*. Szerk. Rolf Badstuebner és Wilfried Loth. Berlin, 1994, Akademie Verlag, 389–395. o.

²¹ Uo. 395–397. o.

²² A részleteket lásd Gerhard Wellig: *Neue Erkenntnisse aus sowjetischen Geheimdokumenten über den militärischen Aufbau in der SBZ/DDR 1947–1952. Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 3. köt. 1994. 408–412. o.

²³ Vö. Stefan Kreuzberger: *Abschirmungspolitik gegenüber dem westlichen Deutschland im Jahre 1952*. In *Sowjetische Deutschland-Politik in der Ära Adenauer*. Szerk. Gerhard Wellig. Bonn, 1997, Bouvier. /Rhoendorfer Gespräche 16./ 22–33. o.; *Die Sperrmassnahmen der DDR vom Mai 1952. Faksimilierter Nachdruck des Weissbuches von 1953*. Bonn, 1987, Bundesministerium für innerdeutsche Beziehungen.

²⁴ M. Gribanov: *Szpravka obusztanovlenyii ohranyi na szektornoj granice v Berline*, 1952. december 4. AVPRF, 082. f. 40. op. 98. papka 266. gy. 15. o.; A. Visinszkij és V. Szemjonov Sztálinnak, 1952. december 20. AVPRF, 082. f. 40. op. 98. papka 266. gy. 18–22. o.

unió általános érdekeit károsan befolyásolhatta volna a város különleges státusának megsértése.²⁵

A dokumentumokból az a meglepő következtetés vonható le, hogy a Kreml 1952. március 10-i jegyzékének szövegét úgy fogalmazták meg, mintha Moszkva tárgyalásokat kezdeményezne, de igazi célja az volt, hogy az NSZEP és a KPD kádereinek Nyugat-ellenes harcát támogassa a Német Szövetségi Köztársaságban. Az NDK ezzel párhuzamos szovjetizálásáról pedig úgy gondolkodtak Moszkvában, hogy az nem hátráltatja, hanem előmozdítja a német egységet, amely nem a kölcsönös érdekek egyensúlyának, hanem az egyik oldal erőfölényének alapján jöhet létre.

²⁵ A blokád feloldása és 1954 eleje között Moszkva Berlin státusával kapcsolatban azt a politikát követte, hogy a nyugati kormányok megszállásra alapozott követeléseinek ellensúlyozására látványosan ellenezte a szovjet szektor NDK-hoz csatolását. Vö. Gerhard Wettig: *Das Vier-Mächte-Abkommen in der Bewährungsprobe. Berlin im Spannungsfeld von Ost und West*. Berlin, 1982, Berlin Verlag. 32–35. o.

